

CORTINA DE FIER

Represiunea sovietică în Europa de Est,

1945–1956

ANNE APPLEBAUM

Anne Applebaum este autoarea mai multor volume, printre care *Gulagul. O istorie* (Editura Humanitas, București, 2011), cu care a câștigat, în 2004, premiul Pulitzer pentru nonficțiune. Cartea *Cortina de Fier. Represiunea sovietică în Europa de Est, 1944–1956* a fost finalistă a National Book Award pentru nonficțiune. Are o rubrică permanentă în *The Washington Post* și *Slate* și este director de studii politice la Legatum Institute din Londra. Își împarte timpul între Marea Britanie și Polonia, țara natală a soțului ei, fostul ministru de Externe, Radek Sikorski.

CORTINA DE FIER

Represiunea sovietică în Europa de Est,
1945–1956

ANNE APPLEBAUM

CUPRINS

Notă privind abrevierile și acronimele	11
Introducere	19
I. Zori înșelători	41
Capitolul 1	
Ora zero	43
Capitolul 2	
Învingători	68
Capitolul 3	
Comuniști	93
Capitolul 4	
Polițiști	120
Capitolul 5	
Violență	150
Capitolul 6	
Purificare etnică	186
Capitolul 7	
Tineret	226
Capitolul 8	
Radio	259
Capitolul 9	
Politică	281
Capitolul 10	
Economie	320

II. Apogeul stalinismului 351

Capitolul 11

Dușmani reacționari 353

Capitolul 12

Dușmani din interior 386

Capitolul 13

Homo sovieticus 418

Capitolul 14

Realism socialist 458

Capitolul 15

Orașe ideale 496

Capitolul 16

Colaboratori reticenți 526

Capitolul 17

Opozanți pasivi 559

Capitolul 18

Revoluții 587

Epilog 621

Mulțumiri 631

Lista persoanelor intervievate 635

Note 637

Bibliografie selectivă 709

Credite ilustrații 735

Indice 737

NOTĂ PRIVIND ABREVIERILE ȘI ACRONIMELE

Abrevierile și acronimele au fost des folosite pentru a desemna numeroase tipuri de organizații politice din epoca descrisă în lucrarea de față – în Uniunea Sovietică exista o veritabilă manie pentru prescurtări –, dar ele pot stârni confuzii pentru cititorul neavizat, mai ales că se schimbau foarte des. Prin urmare, le-am evitat cât de mult posibil, adesea folosind „Partidul Comunist” în locul „Partidului Muncitoresc Unit Polonez”, de pildă, sau „gruparea de tineret a comunistilor”, în locul FDJ sau ZMP. Totuși, a fost imposibil să le evit pe toate, mai ales că ele sunt folosite deseori și în alte cărți de istorie sau memorii. Aceasta e o listă cu cele mai importante abrevieri și acronime.

Germania

CDU Christlich Demokratische Union: Partidul Creștin Democrat
DDR Deutsche Demokratische Republik: Republica Democrată Germană, numită și RDG sau Germania de Est

FDJ Freie Deutsche Jugend: Tineretul Liber German, partidul comunist al tineretului, înființat în 1946

FDP Freie Demokratische Partei: Partidul Liber-Democrat, uneori numit și Partidul Liberal

KPD Kommunistische Partei Deutschlands: Partidul Comunist German, fondat în 1919, dizolvat în zona sovietică a Germaniei în 1946

SED Sozialistische Einheitspartei Deutschlands: Partidul Unității Socialiste, denumirea Partidului Comunist German după fuziunea cu Partidul Social Democrat, în 1946

SMAD Sowjetische Militäradministration in Deutschland: denumirea germană a Administrației Sovietice din Germania, 1945–1949

SPD Sozialdemokratische Partei Deutschlands: Partidul Social Democrat German, refondat în 1945, dizolvat în zona sovietică a Germaniei în 1946

SVAG Sovietskaia Voennaia Administratsiia v Ghermanii: denumirea rusească a Administrației Sovietice din Germania, 1945–1959

... și Ungaria, din 1956. Numeroase documente au fost publicate și în poloneză, maghiară și germană.

Pe lângă consultarea arhivelor, am realizat o serie de interviuri în Polonia, Ungaria și Germania, pentru a afla părerile oamenilor care au trăit în acea perioadă și pentru a-i auzi descriind, în propria limbă, evenimentele și sentimentele din acele vremuri. Am fost foarte conștientă că acesta ar putea fi unul dintre ultimele momente posibile pentru un astfel de proiect și, la cursul scrierii lucrării, mai multe persoane pe care le interviuevasem în primele stadii ale cercetării au decedat. Le rămân profund recunoscătoare lor și familiilor lor pentru că mi-au permis să le pun numeroase întrebări despre experiențele avute.

Sursele acestei cercetări au fost variate. În documentele sovietice am căutat dovezi ale disidenței deliberate a societății civile și a mișcărilor întreprinzătoare. Am investigat fenomenul schimbării social și al educației comuniste, am adunat cât de multe informații am putut despre primele stadii ale existenței polițiilor secrete. Prin citirea de cărți tematice și prin interviuri am căutat să înțeleg cum s-au adaptat oamenii simpli la noile regimuri, cum au colaborat, de bunăvoie sau forțat, cum și de ce s-au alăturat partidului și altor instituții de stat, cum au rezistat, activ sau pasiv, cum au ajuns să facă alegeri teribile, pe care cei mai mulți dintre noi, astăzi, în Occident, nu vom fi puși niciodată în situația de a le face. Și, mai presus de toate, am căutat să înțeleg adevăratul totalitarism – nu cel teoretic, ci cel transpus în practică – și modul în care acesta a influențat viața a milioane de europeni în secolul XX.

CAPITOLUL 1

ORA ZERO

Orgie dementă a ruinelor, sârme încâlcite, cadavre contorsionate, cai morți, porțiuni răsturnate din poduri aruncate în aer, copite însângerate smulse cailor, puști rupte, muniție împrăștiată, oale de noapte, lavoare, fire de paie și măruntaie de cai plutind pe suprafața băltoacelor înnoiroite amestecate cu sânge, aparate de fotografiat, mașini distruse și bucăți de tancuri: toate stau mărturie pentru suferințele îngrozitoare prin care a trecut un oraș...

Tamás Lossonczy, Budapesta, 1945¹

Cum poate găsi cineva cuvintele pentru a descrie fidel și precis imaginea unei mari capitale atât de distruse, încât a devenit de nerecunoscut, aparținând cândva unei națiuni atotputernice care a încetat să existe, a unui popor de cuceritori care a fost atât de brutal în aroganța lui și care a crezut orbește în misiunea sa de rasă superioară... oameni pe care acum îi vezi scormonind prin ruine, doborâți, debusolați, tremurând, ființe umane flămânde, fără voință, fără scop sau țință.

William Shirer, Berlin, 1945²

Aveam impresia că pășesc pe cadavre, că dintr-o clipă în alta voi călca într-o baltă de sânge.

Janina Godycka-Cwirko, Varșovia, 1945³

Exploziile răsunau prin noapte, iar focul artileriei se auzea toată ziua. În întreaga Europă de Est, șuieratul bombelor în cădere, clănțănitul mitralierelor, huruitul tancurilor, mugetul

Respectiv, motoarelor și clădirile incendiate anunțau apropierea Armatei Roșii. Pe măsură ce linia frontului înainta, pământul se zguduia, zidurile vibrau, copiii țipau. Iar apoi s-a oprit totul.

Sfârșitul războiului, oriunde și oricând a venit, a adus cu sine o tăcere neașteptată și stranie. „Noaptea era mult prea liniștită”, scria o cronică anonimă care descria sfârșitul războiului în Berlin.⁴ În dimineața de 27 aprilie 1945, ea a ieșit pe ușă și nu a văzut pe nimeni: „Nici un civil, oriunde ai fi privit. Rușii acaparaseră străzile. Dar sub fiecare clădire oamenii șoptesc, tremură. Cine și-ar fi imaginat o astfel de lume, ascunsă aici, atât de înspăimântată, chiar în mijlocul marelui oraș?”

În dimineața de 12 februarie 1945, ziua în care asediul orașului s-a încheiat, un funcționar de stat maghiar a simțit aceași liniște pe străzile Budapestei. „M-am dus până în cartierul Castelului și nu am văzut nici picior de om. Am mers pe strada Werbőczy. Nimic, în afară de cadavre și ruine, furgoane de aprovizionare și căruțe... Am ajuns în Piața Szentháromság și am hotărât să intru la consiliu, cu speranța de a găsi pe cineva. Pustiu. Totul răsturnat cu susul în jos și nici țipenie de om.”⁵

Chiar și Varșovia, un oraș deja distrus în momentul în care s-a sfârșit războiul – căci ocupanții naziști îl răserseră de pe fața pământului după revolta din toamnă – a amuțit când armata germană s-a retras în cele din urmă, pe 16 ianuarie 1945. Władysław Szpilman, unul dintre foarte puținii oameni care au stat ascunși în ruinele orașului, a fost martorul schimbării. „A coborât tăcerea”, a scris el în cartea sa de memorii intitulată *Pianistul*, „o tăcere pe care Varșovia, un oraș mort de trei luni, nu o mai cunoscuse până atunci. Nu am auzit nici măcar sunele de pași al gărzilor din fața clădirii. Nu puteam înțelege.” În dimineața următoare, tăcerea a fost spartă de „un zgomot puternic și răsunător, iar difuzoarele anunțau, în poloneză, știrea eliberării orașului”.⁶

Acesta a fost momentul numit uneori ora zero, *Stunde Null*: sfârșitul războiului, retragerea Germaniei, sosirea Uniunii Sovietice, momentul în care luptele au încetat și viața a reînceput.

Majoritatea poveștilor despre preluarea puterii de către comuniști în Europa de Est au început exact în acel moment, iar acesta este un lucru logic.⁷ Pentru cei care au trăit această schimbare a puterii, ora zero a părut a fi un punct de cotitură: ceva foarte concret s-a sfârșit și a început ceva foarte nou. Din acel moment, mulți oameni și-au spus că totul va fi altfel. Și a fost.

Însă, deși este logic să începem orice istorie a preluării puterii de către comuniști în Europa Răsăriteană cu sfârșitul războiului, într-un anumit fel acest lucru este profund înșelător. La urma urmelor, în 1944 sau 1945, oamenii din acea zonă nu s-au confruntat cu o pagină albă și nici nu porneau de la zero. Nu veneau ca din neant, fără să fi avut experiențe anterioare, gata să o ia de la început. Nu, ei au ieșit din subsolurile caselor distruse ori au apărut din pădurile în care trăiseră ca partizani, ori s-au îndepărtat pe furiș de lagărele de muncă în care fuseseră întemnițați, dacă fuseseră îndeajuns de zdraveni să supraviețuiască, apoi au făcut călătorii lungi și dificile pentru a se întoarce în patria lor. Nu toți au încetat să lupte odată cu capitularea germanilor.

Când au ieșit târâș dintre ruine, nu au văzut un teritoriu virgin, ci distrugerii. „Războiul s-a încheiat așa cum sfârșește trecerea printr-un tunel”, a scris memorialista cehă Heda Kovály: „De departe puteai vedea lumină în față, o licărire slabă care creștea în intensitate, iar strălucirea ei părea cu atât mai orbitoare, dacă stăteai ghemuit acolo în întuneric, cu cât dura mai mult până să ajungi la ea. Însă când, într-un târziu, trenul ieșea în lumina puternică a soarelui, nu vedeai decât un teren pustiu, cotropit de buruieni și pietre și de mormane de gunoie.”⁸

Fotografiile din întreaga Europă Răsăriteană a acelor vremuri înfățișează scene de apocalipsă. Orașe făcute una cu pământul, suprafețe întinse de moloz, sate arse și ruine carbonizate și fumegânde în locul caselor de altădată. Sârmă ghimpată răsucită, ruinele unor lagăre de concentrare, lagăre de muncă, tabere pentru prizonieri de război; câmpuri lăsate în paragină, răscolite de șenilele tancurilor, fără vreo urmă de grijă, fără vreo urmă de viață. În orașele distruse recent, aerul duhnea a

cadavre în putrefacție. „Descrierile pe care le-am citit folosesc întotdeauna expresia «miros dulceag», dar aceasta e mult prea nebuloasă, întru totul nepotrivită”, scria un supraviețuitor german. „Damful nu este atât un miros, cât ceva mai puternic, ceva mai gros, un abur lipicios care se concentrează dinaintea feței și a nărilor, prea mucegăit și dens pentru a-l inspira. Te silește să te dai înapoi, de parcă te-ar izbi un pumn în piept.”⁹

Pretutindeni erau morminte provizorii, iar oamenii mergeau cu fereală pe străzi, de parcă ar fi traversat un cimitir.¹⁰ După o vreme, au început exhumările, iar cadavrele erau scoase din curți și parcurile orașelor, pentru a fi îngropate în gropi comune. Însmormântările și ceremoniile de reînhumare erau frecvente, deși una dintre acestea s-a întrerupt în mod spectaculos. În vara anului 1945, un convoi funerar își făcea drum prin Varșovia, când îndoliații au văzut ceva extraordinar: „un tramvai adevărat, roșu, tipic pentru Varșovia”, primul care reîncepuse să circule prin oraș după încheierea războiului. „Trecătorii aflați pe trotuare s-au oprit, alții au început să alerge pe lângă tramvai, aplaudând și ovaționând. Lucru extraordinar, cortegiul funerar s-a oprit și el, iar oamenii care însoțeau defunctul, molipsiți de buna-dispoziție generală, s-au întors spre tramvai și au aplaudat și ei.”¹¹

Și acest lucru era tipic. Câteodată, supraviețuitorii păreau să se lase cuprinși de o ciudată euforie. Era o ușurare să trăiești; tristețea se îmbina cu bucuria, iar comerțul, relațiile economice și reconstrucția au început imediat, în mod spontan. În vara anului 1945, Varșovia era un furnicar plin de viață. Stefan Kisielewski scria: „Printre ruinele de pe străzi este o agitație cum nu s-a mai pomenit. Negoțul înflorește. Activitatea e frenetică. Umorele e pretutindeni. Mulțimea, viața agitată tâlăzuiesc pe străzi și nimeni nu s-ar gândi că toți acești oameni sunt victime ale unui dezastru cumplit, oameni care abia și-au revenit după o catastrofă ori care trăiesc în condiții extreme, inumane...”¹² Sándor Márai a descris Budapesta într-unul dintre romanele sale exact în această perioadă:

Ceea ce a mai rămas din oraș, din societate, a căpătat viață cu asemenea patimă, furie și voință pură, cu o asemenea tărie, curaj și istețime, încât părea că nimic nu se întâmplase... pe bulevard, în dreptul porților, apăruseră brusc tarabe, unde se vindeau tot felul de mâncăruri gustoase și articole de lux: haine, pantofi, orice ți-ar fi trecut prin minte, fără a mai vorbi de napoleoni, morfină și grăsime de porc. Evreii care mai rămăseseră au ieșit nesiguri pe picioare din casele lor însemnate cu steaua galbenă, iar, după o săptămână sau două, îi puteai vedea târguindu-se, chiar dacă erau înconjurați de hoituri de oameni și de cai... Printre ruine, oamenii se tocmeau aprig pentru prețurile stoffelor englezești călduroase, parfumurilor franțuzești, imitațiilor de coniac olandez și ceasurilor elvețiene...¹³

Acest entuziasm al muncii și al reînnoirii se va menține mulți ani. Sociologul britanic Arthur Marwick a speculat, la un moment dat, că experiența eșecului național le-a dat probabil vest-germanilor imboldul de a reconstrui, de a-și recâștiga sentimentul de mândrie națională. Însăși anvergura prăbușirii naționale, a susținut el, s-ar putea să fi contribuit la dezvoltarea postbelică explozivă: după ce au trăit o catastrofă economică și personală, germanii s-au dăruit fără preget reconstrucției.¹⁴ Însă Germania, atât cea de Vest, cât și cea de Est, nu era singura țară care nutrea dorința de a se redresa și de a redeveni „normală”. Mereu, mereu, în memorii și discuții despre perioada postbelică, polonezii și ungurii pomenesc de disperarea cu care căutau să își continue educația, să muncească, pur și simplu, și să ducă o viață din care să lipsească violența și nesiguranța. Partidele comuniste erau perfect pregătite să profite de această dorință de pace.

În orice caz, pagubele aduse proprietăților erau mai ușor de remediat decât daunele demografice suferite de țările Europei Răsăritene, unde violența fusese mai mare decât cea cunoscută în jumătatea occidentală a continentului. În timpul războiului, Europa de Est trăise lucrurile cele mai nebunești din cauza demenței ideologice a lui Stalin și Hitler. Până în 1945, majoritatea teritoriului dintre Poznań, în vest, și Smolensk, în est,

Respons fusese sub ocupație nu o dată, ci de două ori, ba chiar de trei ori. După Pactul Molotov-Ribbentrop din 1939, Hitler invadase regiunea de la vest, ocupând vestul Poloniei. Stalin invadase de la est, ocupând estul Poloniei, statele baltice și Basarabia. În 1941, Hitler a mai ocupat o dată aceleași teritorii, venind dinspre vest. În 1943, sorții s-au schimbat, iar Armata Roșie a mărșăluit încă o dată prin aceleași regiuni, venind acum dinspre est.

Cu alte cuvinte, în 1945, armatele ucigătoare și temuții agenți din polițiile secrete, nu ale unuia, ci ale două state totalitare, trecuseră încoace și încolo prin zonă, de fiecare dată provocând schimbări politice și etnice profunde. Pentru a lua doar un exemplu, orașul Lwów a fost ocupat de două ori de Armata Roșie și o dată de Wehrmacht. După încheierea războiului a fost numit Lvov, nu Lwów, nu se mai afla în estul Poloniei, ci în partea de vest a Ucrainei sovietice, iar populația sa formată din polonezi și evrei, care trăiseră acolo înaintea războiului, fusese ucisă sau deportată și înlocuită de etnici ucraineni din zonele rurale învecinate.

Împreună cu Ucraina și cu țările baltice, Europa de Est a fost și locul celor mai multe crime motivate politic din Europa. „Hitler și Stalin au ajuns la putere la Berlin și la Moscova”, scrie Timothy Snyder în *Bloodlands (Țări însângerate)*, istoria completă a crimelor în masă săvârșite în acea perioadă, „dar viziunile lor de transformare se refereau, mai presus de orice, la teritoriile dintre ele.”¹⁵ Stalin și Hitler manifestau dispreț față de însăși noțiunea de suveranitate națională a oricărei națiuni din Europa Răsăriteană și, împreună, s-au străduit să le elimine elitele. Germanii îi considerau pe slavi suboameni, doar cu puțin mai sus decât evreii, iar în teritoriile dintre Sachsenhausen și Babi Iar, nu s-au sfiit deloc să ordone crime arbitrare pe străzi, execuții publice și incendierea unor sate întregi drept răzbunare pentru uciderea unui singur nazist. În același timp, Uniunea Sovietică îi socotea pe vecinii săi occidentali drept redute antisovietice ale capitalismului, a căror simplă existență reprezenta o amenințare pentru URSS. În 1939 și apoi în 1944

și 1945, Armata Roșie și NKDV îi vor aresta nu numai pe națiștii și pe colaboraționiștii din teritoriile proaspăt ocupate, ci și pe toți cei care s-ar fi putut opune, teoretic, administrației sovietice: social-democrați, antifasciști, oameni de afaceri, bancheri și comercianți – deseori, aceiași oameni care fuseseră ținte ale naziștilor. Cu toate că și în Europa Occidentală s-au înregistrat victime din rândul civililor, precum și cazuri de furturi, rele tratamente și abuzuri înfăptuite de armatele britanică și americană, de cele mai multe ori, trupele anglo-saxone încercau să ucidă naziști, nu potențiali lideri ai națiunilor eliberate. Și, în general, ei i-au tratat pe liderii rezistenței cu respect, nu cu suspiciune.

De asemenea, Estul a fost locul în care naziștii au aplicat cu îndârjire Holocaustul, pentru că acolo au înființat marea majoritate a ghetourilor, a lagărelor de concentrare și a câmpiilor morții. Snyder notează că, în 1933, când Hitler a venit la putere, evreii reprezentau mai puțin de un procent din populația Germaniei, iar mulți au reușit să fugă. Viziunea lui Hitler privind o Europă „fără evrei” a putut fi realizată doar când Wehrmachtul a invadat Polonia, Cehoslovacia, Belarus, Ucraina și țările baltice și, în cele din urmă, Ungaria și Balcanii, unde locuiau majoritatea evreilor din Europa. Din cei 5,4 milioane de evrei care au murit în timpul Holocaustului, marea majoritate au fost din Europa Răsăriteană. Restul au fost duși în acea zonă pentru a fi uciși. Disprețul pe care îl manifestau naziștii față de toți est-europenii era strâns legat de hotărârea lor de a duce toți evreii din întreaga Europă acolo, pentru a fi uciși. Acolo, în țări cu oameni subumani, era posibil să se comită lucruri inumane.¹⁶

Europa de Est este, mai presus de toate, locul în care s-au confruntat nazismul și comunismul sovietic. Deși la început aliați, Hitler dorise dintotdeauna să ducă un război distrugător împotriva URSS, iar Stalin a promis același lucru după invazia înfăptuită de Hitler. Drept urmare, bătăliile dintre Armata Roșie și Wehrmacht au fost mai feroce și mai sângeroase decât cele care s-au desfășurat în vest. Soldații germani se temeau

cumplit de „hoardele” bolșevice, despre care auziseră relatări înspăimântătoare, iar, spre sfârșitul războiului, au luptat împotriva lor cu o disperare ieșită din comun. Disprețul lor față de civili era profund, iar respectul față de cultura și de infrastructura locală, inexistent. Un general german a sfidat ordinele lui Hitler și nu a distrus Parisul din respect sentimental față de oraș, însă alți generali germani au ars Varșovia până la temelii și au distrus o mare parte din Budapesta fără să se sinchisească. Nici forțele aeriene occidentale nu au fost deosebit de preocupate de arhitectura acestei regiuni: bombardierele Aliatilor au contribuit substanțial la pierderile umane și la distrugeri, desfășurând bombardamente aeriene nu doar împotriva Berlinului și a Dresdei, ci și împotriva Danzigului și a Königsbergului – Gdansk și Kaliningrad – între altele.

Pe măsură ce frontul răsăritean se muta și pătrundea în Germania, luptele s-au intensificat. Armata Roșie s-a concentrat asupra marșului spre Berlin cu o îndârjire vecină cu obsesia. Încă de la începutul războiului, soldații sovietici își luau rămas-bun strigând: „Ne vedem la Berlin”. Stalin dorea cu disperare să ajungă în oraș înaintea Aliatilor. Comandanții lui au înțeles acest lucru, dar și omologii lor americani. Știind prea bine că germanii vor lupta pe viață și pe moarte în Berlin, generalul Eisenhower a vrut să salveze viețile americanilor și a hotărât să îl lase pe Stalin să cucerească orașul. Churchill s-a pronunțat împotriva acestei politici: „Dacă rușii... ocupă Berlinul, oare impresia că ei au contribuit hotărâtor la victoria noastră comună nu se va imprima în mințile lor în mod nedrept, iar acest lucru nu i-ar putea face să adopte o atitudine care va crea probleme grave, enorme în viitor?”¹⁷ Însă precauția generalului american a avut câștig de cauză, iar americanii și britanicii au înaintat încet spre est – generalul George C. Marshall declarând chiar, la un moment dat, că „nu ar dori să riște viețile americane din motive exclusiv politice”, iar feldmareșalul sir Alan Brooke afirmând că „înaintarea trebuia să coincidă, într-o oarecare măsură, cu viitoarele granițe”.¹⁸ În acest timp, Armata Roșie

a susținut înaintarea direct spre capitala germană, lăsând în urmă numai distrugeri.

Dacă se face un calcul, rezultatul este elocvent. În Marea Britanie, războiul a ucis 360 000 de oameni, iar, în Franța, 590 000. Aceste cifre, reprezentând pierderile umane, sunt oribile, dar ele se ridică la mai puțin de 1,5% din populațiile acestor țări. Prin contrast, Institutul Polonez al Memoriei Naționale estimează că, în cursul războiului, în țară s-au înregistrat 5,5 milioane de morți, dintre care trei milioane de evrei. În total, 20% din populația poloneză, deci unul din cinci oameni, nu a supraviețuit. Până și în țări în care luptele purtate au fost mai puțin sângeroase, proporția de morți a fost mai mare decât în Occident. Iugoslavia a pierdut 1,5 milioane de oameni, adică zece procente din populație. Au murit aproximativ 6,2% dintre unguri și 3,7% din populația antebelică de origine cehă.¹⁹ În Germania, pierderile au ajuns la o cifră între șase și nouă milioane de oameni – în funcție de cine putea fi socotit „german”, având în vedere modificările de frontiere –, altfel spus, până la zece procente din populație.²⁰ În Europa de Est, ar fi fost greu de găsit vreo familie care să nu-și fi pierdut vreun membru.

Pe măsură ce praful s-a așternut, a devenit limpede că supraviețuitorii trăiau deseori în alte părți. În 1945, demografia, adică distribuția populației și compoziția etnică a multor țări din regiune, se deosebea foarte mult față de situația din 1938. Urmând valurilor de deportare și de recolonizare, ocupația nazistă a Europei de Est a produs modificări demografice majore, care încă nu sunt bine cunoscute în Occident. „Coloniștii” germani fuseseră duși în Polonia și Cehoslovacia ocupate, cu scopul deliberat de a schimba compoziția etnică a anumitor regiuni, în vreme ce nativii erau expulzați sau uciși. Atât polonezii, cât și evreii au fost evacuați din casele lor din cartierele mai bune din Łódź încă din decembrie 1939, pentru a face loc administratorilor germani. În anii următori, aproximativ 200 000 de polonezi au fost luați din oraș și duși la muncă forțată în Germania, în vreme ce evreii erau îngrămădiți în

ghetoul din Łódź, unde majoritatea au murit.²¹ Regimul german de ocupație a instalat în locul lor germani, printre care etnici germani din statele baltice și România, iar unii au crezut că li se dau proprietăți abandonate sau căzute în paragină.²²

Multe dintre aceste schimbări vor fi răsturnate sau răzbunate în perioada postbelică. Anii 1945, 1946 și 1947 au fost ani de refugiu; germanii s-au deplasat spre vest, polonezii și cehii au revenit în est din lagărele de muncă și de concentrare din Germania, deportații au revenit din Uniunea Sovietică, soldații au venit acasă din teatrele de operațiuni, iar fugarii s-au întors din exilul petrecut în Marea Britanie, Franța sau Maroc. Unii dintre refugiați s-au întors la casele lor, dar, descoperind că acestea nu mai erau ce fuseseră cândva, au pornit spre alte ținuturi. Jan Gross socotește că, între 1939 și 1943, au fost dislocați, transplantați sau deportați în jur de 30 de milioane de europeni. Între 1943 și 1948, au fost mutați încă 20 de milioane de oameni.²³ Krystyna Kersten notează că, între 1939 și 1950, un polonez din patru și-a schimbat locul de reședință.²⁴

Marea majoritate a acestor oameni s-au întors acasă cu mâna goală. Imediat după aceea, s-au văzut siliți să solicite ajutorul altora – biserici, organizații caritabile sau stat – în orice formă posibilă. Familii întregi, care fuseseră independente înainte de război, s-au văzut obligate să stea la cozi în fața ghișeelor instituțiilor administrative, încercând să obțină o casă ori un apartament. Bărbați care avuseseră înainte salarii și meserii independente cerșeau cartele de rații, sperând să obțină un post în birocrăția statului. Mentalitatea refugiatului, expulzat cu forța din căminul său, nu este aceea a unui emigrant care pleacă să-și caute norocul: însăși situația lui dă naștere dependenței și unui sentiment de deznădejde pe care nu-l mai trăise până atunci.

Pentru a agrava și mai mult lucrurile, distrugerea fizică de proporții a Europei de Est a fost însoțită de o distrugere cumplită a economiei, pe o scară la fel de imposibil de înțeles. Nu toate națiunile est-europene fuseseră prospere înainte de

război, însă, în 1939, regiunea nu fusese la fel de înapoiată comparativ cu jumătatea occidentală a continentului ca în 1945. Deși unele grupuri profitaseră de pe urma războiului datorită cererii de arme și tancuri – unii istorici au discutat despre dezvoltarea clasei muncitoare industriale în acei ani, îndeosebi în Boemia și Moravia –, a doua jumătate a războiului a fost o catastrofă pentru aproape toată lumea.²⁵ În 1945 și 1946, produsul intern brut al Ungariei era la jumătate față de cel din 1939. Potrivit unui calcul, lunile finale ale războiului distruseseră aproximativ 40% din infrastructura economică a țării.²⁶ Trei sferturi dintre clădirile capitalei Budapesta suferiseră daune, dintre acestea 4% fiind total distruse, iar 22% devenind nelocuibile. Populația se redusese cu o treime.²⁷ Când s-au retras, germanii au luat o mare parte a materialului rulant al țării; armata sovietică, sub pretextul despăgubirilor de război, va lua mare parte din ce mai rămăsese.²⁸

În Polonia, se vehiculează cifra de 40% ca estimare a daunelor, însă unele zone au fost și mai devastate. Infrastructura de transport a țării a suferit o lovitură deosebit de grea: mai bine de jumătate din podurile din țară au fost distruse, împreună cu porturile, facilitățile de transport maritim și două cincimi din căile ferate. Majoritatea orașelor poloneze suferiseră daune, ceea ce însemna că se pierduseră case și apartamente, monumente arhitectonice vechi, lucrări de artă, universități și școli. În centrul Varșoviei, aproape 90% dintre clădiri au fost parțial sau complet distruse, după ce fuseseră minate de germanii aflați în retragere.²⁹

Și orașele germane au suferit distrugereri grave, atât din cauza bombardamentelor Aliaților, care au dat naștere unor adevărate furtuni de foc, cât și din cauza insistenței lui Hitler ca soldații lui să lupte până la capăt, stradă cu stradă. Chiar și în Cehoslovacia, Bulgaria și România, unde distrugerile nu au fost atât de extinse și nu se desfășuraseră bombardamente aeriene, daunele erau totuși mari. De exemplu, România și-a